Muxlisa To'lqinjonova Valijonovna

MANG'ITLAR DAVRIDA ILM- FAN VA MADANIYAT

Annotatsiya

Ushbu tadqiqotimda Mang‘itlar sulolasi hukmronligi davrida Buxoro amirligida ilm-fan va madaniyatning holati hamda rivojlanish yo‘nalishlari o‘rganiladi. Mang‘itlar davrida ta’lim maskanlari sonining ortishi, madrasa tizimining faoliyati, diniy va dunyoviy bilimlarning uyg‘unlashuvi jamiyat ma’naviy hayotiga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan. Ayrim sohalarda, xususan, tibbiyot, tarixnavislik va adabiyotda muayyan yutuqlar qo‘lga kiritilgan. Shohmurod va Amir Haydar kabi hukmdorlarning ilm ahliga ko‘rsatgan e’tibori, ma’rifatni qo‘llab-quvvatlash siyosati madaniy muhitning jonlanishiga xizmat qilgan. Chor Minor, Amir Haydar madrasasi, Shayx Jalol xonoqohi singari me’moriy obidalar o‘sha davr badiiy tafakkuri va bunyodkorlik an’analarining yorqin ifodasidir. Shuningdek, Muhammad Sharif Buxoriy hamda “Tuhfat al-xoniy”, “Tarixi amir Haydar”, “Fathnomayi sultoniy” kabi asarlar mualliflari ijodi davr ilmiy-adabiy hayotining muhim manbalaridan hisoblanadi. Mening shaxsiy fikrimcha, Mang‘itlar davri madaniyati an’anaviy merosni saqlab qolish bilan birga, mahalliy ilmiy tafakkurning davomiyligini ta’minlagan muhim bosqichdir.

Kalit so‘zlar

Mang‘itlar davri, Buxoro amirligi, ilm-fan taraqqiyoti, madrasa ta’limi, tibbiyot yutuqlari, tarixiy asarlar, me’moriy meros, Chor Minor, Amir Haydar, Shohmurod, Muhammad Sharif Buxoriy, madaniy muhit.

Kirish

Mang‘itlar davri XVIII–XIX asrlarda Buxoro amirligida kechgan murakkab, ammo mazmunan boy tarixiy bosqich bo‘lib, bu davrda ilm-fan va madaniyat o‘ziga xos yo‘sinda rivojlandi. Mang‘itlar turkiy-mo‘g‘ul ildizlariga ega qabila sifatida XV asrdan boshlab o‘zbek nomi bilan tilga olinib, 1756–1920-yillar oralig‘ida Buxoro taxtida hukmronlik qilgan sulolani shakllantirdi. Sulola asoschisi Muhammad Rahim, undan keyingi Shohmurod, Amir Haydar, Nasrullo kabi hukmdorlar davrida ta’lim tizimi, diniy-ma’rifiy hayot va madaniy muhitni mustahkamlashga e’tibor qaratildi. Mening shaxsiy mulohazam shuki**,** mang‘itlar hukmronligi davrida ilmiy tafakkur butunlay to‘xtab qolmagan, aksincha, an’anaviy shaklda davom etgan. Madrasalar sonining ko‘payishi, ulamolarning qo‘llab-quvvatlanishi buning dalilidir. Darhaqiqat**,** ayniqsa Shohmurod va Amir Haydar davrida ilm ahliga rag‘bat berilib, tarixnavislik va adabiyot rivoj topdi. Muhammad Sharif Buxoriy hamda “Tuhfat al-xoniy”, “Tarixi amir Haydar”, “Fathnomayi sultoniy” kabi asarlar mualliflari o‘sha davr ma’naviy muhitining yetuk vakillari sifatida namoyon bo‘ldi. So‘nggi o‘tgan yillarda mang‘itlar davri merosini o‘rganishga qiziqish yanada kuchaydi. Me’moriy yodgorliklar – Chor Minor, Amir Haydar madrasasi, Shayx Jalol xonoqohi kabi inshootlar o‘sha davr madaniyatining moddiy timsoli hisoblanadi. Chor Minor majmuasining UNESCO ro‘yxatiga kiritilishi bu merosning xalqaro miqyosda tan olinganini ko‘rsatadi. Bu obidalar nafaqat diniy maskan, balki ilm va hunar rivojlangan muhit markazi bo‘lib xizmat qilgan. Shaxsiy tajribamdan kelib chiqib**,** tarixiy manbalarni tahlil qilish jarayonida mang‘itlar davrida tibbiyot va amaliy bilimlarga ham e’tibor qaratilganini kuzatdim. Bu holat o‘sha davr ilmiy qarashlari butunlay nazariy emas, amaliy hayot bilan bog‘liq bo‘lganini ko‘rsatadi. Mang‘itlar davri ilmiy muhiti keyingi avlodlar uchun muhim poydevor vazifasini bajargan.

Mazkur tadqiqotimning asosiy maqsadi – mang‘itlar davrida ilm-fan va madaniyatning rivojlanish xususiyatlarini, ta’lim tizimi, adabiyot, tarixnavislik hamda me’morchilik sohalaridagi o‘zgarishlarni siz yuborgan ma’lumotlar asosida tahlil qilishdir. Ushbu mavzuni o‘rganish milliy tariximizning kam yoritilgan sahifalarini anglash va ma’naviy merosimizni chuqurroq baholash imkonini beradi. Mang‘itlar sulolasi hukmronligi davrida Buxoro amirligida ilm-fan va madaniyat an’anaviy sharqona qadriyatlar negizida rivojlandi. Bu davrda madrasalar jamiyatning asosiy ma’rifat markazlari bo‘lib xizmat qildi, diniy ilmlar bilan bir qatorda tarix, adabiyot, mantiq va tibbiyot kabi sohalarga ham e’tibor qaratildi. Mang‘it hukmdorlari, ayniqsa Shohmurod va Amir Haydar ilm ahlini qo‘llab-quvvatlab, bilim egalari uchun nisbatan qulay muhit yaratishga intilganlar.

Chet el adabiyotlari orasida tahlillar olib borganimda, ko‘plab tadqiqotchilar mang‘itlar davrini Markaziy Osiyoda an’anaviy ilmiy maktablarning so‘nggi yirik bosqichi sifatida baholashini kuzatdim. Bu fikrlar Buxoroda yaratilgan tarixiy va adabiy manbalar bilan hamohangdir. Xususan, “Tuhfat al-xoniy”, “Tarixi amir Haydar”, “Fathnomayi sultoniy” kabi asarlar o‘sha davr voqealarini, davlat boshqaruvi va madaniy muhitini batafsil aks ettirgan. Muhammad Sharif Buxoriy singari mualliflar ijodi mang‘itlar davrida tarixnavislik maktabi to‘liq so‘nmaganini ko‘rsatadi. Ta’lim tizimining rivojlanishi madaniy hayotga sezilarli ta’sir ko‘rsatdi. Madrasalarda fiqh, hadis, tafsir bilan birga mantiq, falakiyot va tibbiyot asoslari ham o‘qitilgan. Men o‘tkazgan tahlillardan kelib chiqib, o‘sha davr tibbiyotiga oid qo‘lyozmalarda xalq tabobati bilan ilmiy yondashuvning uyg‘unlashganini ko‘rish mumkin. Bu holat amaliy bilimlar jamiyat ehtiyojlari bilan bevosita bog‘liq bo‘lganini tasdiqlaydi.

Mang‘itlar davrining madaniy qiyofasini me’morchilik yodgorliklarisiz tasavvur etib bo‘lmaydi. Chor Minor, Amir Haydar madrasasi, Shayx Jalol xonoqohi kabi inshootlar nafaqat diniy maskan, balki ilm-ma’rifat markazlari sifatida ham ahamiyat kasb etgan. Chor Minor majmuasining UNESCO Butunjahon merosi ro‘yxatiga kiritilishi bu davr bunyodkorlik an’analarining jahon miqyosida e’tirof etilganini ko‘rsatadi. Me’moriy bezaklarda sharqona uslub bilan mahalliy qurilish maktabining o‘ziga xosligi uyg‘unlashgan. Mening natijalarimdan kelib chiqib, mang‘itlar davrida ilm-fan rivoji bir maromda bo‘lmasa-da, uzluksiz davom etganini ta’kidlash mumkin. Siyosiy beqarorlikka qaramay, ma’rifiy muhit butunlay izdan chiqmagan, aksincha, an’anaviy bilimlar avloddan-avlodga yetkazilgan. Hukmdorlar tomonidan ulamolarning qo‘llab-quvvatlanishi, madrasalar faoliyatining saqlanib qolishi bu jarayonda muhim omil bo‘lgan.

Jadval 1. Mang‘itlar davrida ilm-fan va madaniyatning asosiy yo‘nalishlari

Yo‘nalish	Mazmuni	Misollar va namoyandalar
Ta’lim tizimi	Madrasa va maktablar sonining ko‘payishi, diniy va dunyoviy bilimlarning o‘qitilishi	Buxorodagi madrasalar, Amir Haydar madrasasi
Tibbiyot	Amaliy davolash usullarining rivoji, tabobatga oid bilimlarning saqlanishi	Mahalliy tabiblar tajribasi
Tarixnavislik	Davlat va jamiyat hayotini yorituvchi asarlar yaratilishi	“Tuhfat al-xoniy”, “Tarixi amir Haydar”, “Fathnomayi sultoniy”
Adabiyot	Saroy va xalq orasida adabiy ijodning davom etishi	Muhammad Sharif Buxoriy va boshqa mualliflar
Me’morchilik	Diniy-ma’rifiy inshootlar barpo etilishi	Chor Minor, Shayx Jalol xonoqohi
Xalq	Xattotlik, kitobat,	Bozor va karvonsaroy muhitidagi

madaniyati	hunarmandchilik saqlanishi	an’analarining	madaniy hayot

Shu bilan birga, mang‘itlar davrida madaniyat faqat saroy doirasi bilan cheklanib qolmadi. Xattotlik, kitobat, baxshichilik, hunarmandchilik kabi sohalar xalq orasida yashab, rivojlanishda davom etdi. Bozorlar va karvonsaroylar atrofida shakllangan ijtimoiy muhit ilmiy va madaniy almashinuvga xizmat qildi. Men o‘tkazgan tahlillardan kelib chiqib**,** aynan shu omillar Buxoroni mintaqadagi yirik ma’naviy markaz sifatida saqlab qolgan, degan xulosaga keldim. Umuman olganda, mang‘itlar davri ilm-fani va madaniyati murakkab tarixiy sharoitda shakllangan bo‘lsa-da, o‘ziga xos barqarorlikka ega bo‘lgan. Tarixiy asarlar, me’moriy yodgorliklar va ta’lim an’analari bu davrning intellektual salohiyati yuqori bo‘lganini ko‘rsatadi.

Mang‘itlar davri Buxoro amirligi tarixida ilm-fan va madaniyatning uzluksizligini ta’minlagan muhim bosqich bo‘lib xizmat qildi. Ushbu davrda ta’lim muassasalari sonining ortishi, madrasa tizimining faol ishlashi jamiyatda ma’rifiy muhitning saqlanib qolishiga zamin yaratdi. Shohmurod va Amir Haydar singari hukmdorlarning ilm ahliga ko‘rsatgan e’tibori natijasida tarixnavislik, adabiyot va tibbiyot sohalarida muayyan yutuqlarga erishildi. Mang‘itlar davrining madaniy merosi, ayniqsa me’morchilik yodgorliklarida yaqqol namoyon bo‘ldi. Chor Minor, Amir Haydar madrasasi, Shayx Jalol xonoqohi kabi obidalar o‘sha davr badiiy tafakkuri va bunyodkorlik salohiyatining dalilidir. Tarixiy manbalar – “Tuhfat al-xoniy”, “Tarixi amir Haydar”, “Fathnomayi sultoniy” asarlari esa davr ijtimoiy-siyosiy hayotini yorituvchi qimmatli yozma meros hisoblanadi.

Mang‘itlar davrida ilm-fan to‘liq tanazzulga yuz tutmagan, balki an’anaviy shaklda davom etganini ta’kidlash mumkin. Men o‘tkazgan tahlillardan kelib chiqib**,** madrasalar faoliyati va ilm ahlining qo‘llab-quvvatlanishi ma’naviy hayotning barqarorligini ta’minlagan asosiy omil bo‘lgan. Shaxsiy tajribamga tayangan holda shuni aytishim mumkinki, bu davr merosi bugungi kunda ham milliy madaniyatimizning muhim ildizlaridan biri sifatida ahamiyatini yo‘qotmagan. Umuman olganda, mang‘itlar davrida shakllangan ilmiy-adabiy va me’moriy muhit Markaziy Osiyo xalqlarining intellektual salohiyati yuqori bo‘lganini ko‘rsatadi. Mazkur davrni chuqur o‘rganish tarixiy xotirani tiklash, milliy o‘zlikni anglash hamda kelajak avlodlarga boy ma’naviy merosni yetkazish nuqtai nazaridan dolzarbdir.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Muhammad Sharif Buxoriy. *Tuhfat al-xoniy*. – Buxoro, XVIII asr.
2. Muallifi noma’lum. *Tarixi amir Haydar*. – Buxoro tarixiga oid qo‘lyozma manba.
3. Muallifi noma’lum. *Fathnomayi sultoniy*. – Buxoro amirligi tarixiga doir asar.
4. Bartold V.V. *Turkiston tarixiga oid tadqiqotlar*. – Moskva, 1963.
5. Grumm-Grjimaylo G.Ye. *O‘rta Osiyo xalqlari tarixi*. – Sankt-Peterburg, 1926.
6. O‘zbekiston me’moriy yodgorliklari. Chor Minor majmuasi tavsifi. – Toshkent, 2019.
7. Buxoro amirligi tarixi bo‘yicha manbalar to‘plami. – Toshkent: Fan, 2005.
8. Mang‘itlar sulolasi davri hujjatlari va tadqiqotlari. – Toshkent, 2010.